

Розділ I

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

УДК 746.3.031.2 (477)

Л.М. Андрушко

ОРНИТОМОРФНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ДУШУ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН (на прикладі орнаментальних мотивів українських народних рушників кін. ХІХ – поч. ХХ ст.)

У статті на основі аналізу орнаментальних мотивів народних рушників кін. ХІХ – поч. ХХ ст. центральних районів України та фольклорних даних в контексті міфологічної системи східних слов'ян через призму ментально-психічного, соціальної психіки розглянуто орнітоморфні уявлення наших предків про душу.

Ключові слова: *душа, духовна культура, птах, рушник, орнітоморфні мотиви, ментально-психічне, декор, орнамент.*

Постановка проблеми. Етнографи зібрали велику кількість матеріалу, що характеризує первісні уявлення про душу і потойбічний світ. Адже анімізм властивий усім народам. Ці уявлення містять картини «відлітання» душі вмерлої людини зі світу живих, її мандрівок у далеку країну мертвих (в українців це – вирій), а також описи життя, що чекає душу в потойбічному світі.

Наша література рясніє різними припущеннями. Послідовної теорії вивчення семантики знаку немає. В публікаціях дослідників древньої символіки, на жаль, має місце необґрунтованість суджень. Інколи зустрічаються мимовільні тлумачення незрозумілих зображень. Деякі автори приписують якесь психологічне значення тим або іншим знакам за суб'єктивним враженням. Орнітоморфна символіка відображає психологічний зміст життя етносу, нації.

Стан дослідження. Орнітоморфна (у формі птаха) символіка привертала увагу вчених від самих начал етнології. Шукаючи

принцип систематизації даних, вчені інколи орієнтувалися на функцію чи міфологічні характеристики птаха (наприклад, О. Потебня, М. Коробка, В. Данилів, Кс. Сосенко), але значно частіше бралася за основу видова ознака. Серед найбільш репрезентативних робіт згадаємо дослідження М. Сумцова, Ч. Зібрта. Більш загальні, оглядові роботи з вивчення символіки птахів у народній культурі як правило базувалися на принципі виду птаха: М. Костомаров, П. Чубинський, С. Килимник, Г. Булашев та інші [1; 8; 14; 15]. Такий принцип дозволяв виявляти міфологічні характеристики різних птахів, але в той же час він залишав поза увагою ті численні вірування та уявлення, за якими певна функція приписувалася кільком видам птахів або вид птаха не артикулюється взагалі.

З середини ХХ ст. орнітоморфна символіка досліджувалася в структурно-семіотичному аспекті. Птах вважався одним із центральних сакральних знаків, оскільки в різних етнічних культурах був маркером горішніх сфер в картині світу, представленій символікою Світового дерева (чи його символічними аналогами). Згідно із семіотичними розробками птах співвідносився з верхніми сферами космосу і корелював із позитивними частинами бінарних опозицій, зокрема – верх, чоловік, життя. Протиставленням образу птаха вважалися «тваринні класифікатори низу – хтонічні тварини», які, своєю чергою, корелюють із концептами негативними – низ, жінка, смерть.

Науковий інтерес до української народної орнаментики має вагомий доробок [1; 6; 9; 11]. За останні роки опубліковано низку цікавих матеріалів на цю тему. Відзначимо дослідження С. Китової [7], Ю. Мельничука [8], О. Фисуна [14]. Особливої уваги заслуговує праця М. Р. Селівачова [12]. Проте окремі питання залишаються до кінця не з'ясованими, а саме: розгляд народної орнаментики в контексті ментально-психічного.

Мета статті – на основі аналізу орнаментальних мотивів українських народних рушників кін. ХІХ – поч. ХХ ст., фольклорних даних через призму ментально-психічного, соціальної психіки розглянути орнітоморфні уявлення наших предків про душу.

Виклад основних положень. Стара українська віра виробляла чітку систему міфологічних уявлень і символів, рудименти яких спостерігаються в народній обрядовості дотепер. Рушник є

величезним джерелом для вивчення соціальної психіки нації. У колективній підсвідомості етносу орнаментальні космологічно-архаїчні зображення несуть відгомін язичеських вірувань, їх міфологічну основу. Рушник як творча, художня, історична цінність функціонує в системі культури, здійснює психологічний зв'язок минулого з сучасним.

У даному дослідженні уявлення про душу та аналіз орніто-морфних мотивів проведено в контексті зображення Світового дерева, що є найбільш поширеним мотивом на українських традиційних рушниках центральних регіонів України кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Слід зазначити, що у колективній несвідомості, підсвідомості, свідомості й надсвідомості виявляється досвід соціального, минулого і теперішнього нації, її менталітет, а також зв'язок і вплив космосу. Цей вплив ніби невідчутний, невидимий, неосмислений, але присутній у діяльності й поведінці повсякденно, реалізується на рівні переживань і уявлень, у створених продуктах і заповіданих вчинках [3, с. 68].

На рушниках з деревом-вазоном пов'язаний образ птаха. У рушниковій вишивці кількість варіантів зображень птахів досить значна. Композиційно птахи можуть бути розміщені по обидві сторони від дерева, між гілками дерева, над кроною, по обидві сторони від основного, завершувального елемента. Археологічні матеріали свідчать про виключну поширеність образу птаха на обрядових предметах, прикрасах, побутових речах не лише слов'ян, а й предметах багатьох інших народів світу [11, с. 340–345].

Як зазначає С. Китова, образи і мотиви словесного і зображувального плану в народному мистецтві взагалі і на рушниках зокрема «виявляють себе в єдиному хронологічному зрізі. Вони існують і у фольклорі й вишивці» [7, с. 3].

Образи і мотиви належать до ментально-психічної підструктури особистості, яка утримує сукупність понять, установок, значень, смислів, духовних цінностей, стереотипів, вірувань, почуттів, зразків і форм поведінки, які сформувалися протягом розвитку людства й конкретного етносу, перебувають на несвідомому рівні психіки індивіда та опосередковано впливають на його світовідчуття, світосприймання й світорозуміння, а отже, поведінку й діяльність [2, с. 252].

Птахи у міфології – це істоти верхнього царства, вони є творцями Всесвіту. Ніким не народжені, вони вже існували, коли не було ще ні неба, ні землі, а лишень одне «широке море». В міфі говориться: «Довго думу свою думав Сокіл. Тьма часу минула. І зніс Сокіл золотий жолудь. І сталося диво: виросло з того жолудя розкішне й могутнє Першодерево – Дуб-Стародуб». І пустило (Око – А..Л.) Сльозу – чисту-пречисту Росинку. З неї вродилося диво: Першоптах і Першобог – птиця Сокіл» [10, с. 54]. «Сидить Сокіл-Род на вершечку Дуба-Стародуба й думу думає довго-довго. Багато часу минуло. І тоді сказав Сокіл Білобогові: «ти пірни на дно озера і наברי скільки можеш священного піску і розсій в п'їтми його, аби твердь була...» [10, с. 56]. Сокіл належить до найархаїчнішого шару світобудови замовлянь. Сокіл та ще ворон посідає її «олтарне», «священне» місце [13, с. 220]. Сокіл – це птиця-тотем у найдавніших українців. Згідно з легендою бог Род перевтілювався в сокола. Сокіл впливав на долю богів і людей (за Д. Зелениним) [10, с. 49].

У казці сокіл за допомогою живої води рятує багатьох героїв, він може розказати всю «правду і неправду». У весільних піснях сокіл – образ нареченого:

Лучче ж мені, моя мати, тяжкий камінь зняти,
Ніж мені нелюба соколом назвати...

У пісні мати називає свого сина соколом:

Соколику-сину, вчини мою волю.

Наші предки вважали священними птахів, які прилітають з вирію-раю, вони були вісниками весни, приплоду, врожаю, добра. Творець вселив у таких птахів душі предків та надприродні сили. Птахи поєднують світ земний і небесний; водоплавні птахи – небесну, земну і водну (підземну) стихії.

Широко розповсюджений міф про виникнення світу з яйця. Найперша казка, яку розповідає мама дитині, є казка про Курочку Рябу. Птаха порівнюють із сонцем та вогнем. У міфологічних системах сонце отожднюється з птахом. У Ригведі сонце неодноразово порівнюється з птахом [5, с. 259]. Сонце уявлялося птахом у слов'ян, індійців Америки, давніх германців. У Месопотамії орел був символом полуденного сонця [4, с. 100].

У Давньому Єгипті вірили, що бог сонця Ра, який створив небо і землю, вийшов із яйця в подібі птаха. В міфах Ближнього

Сходу птиця Фенікс ототожнюється з сонцем, в античні часи її міфопоетичний образ трактувався як алегорія «безсмертного сонця». Це лише поодинокі приклади, які показують, що сонце в далекі від нас часи уявлялось птахом і що міфологічні образи вогняного птаха символізували сонце [6, с. 100].

У міфології нанайців сказано, що у кожного роду було своє особливе дерево, в гілках якого плодилися душі людей, потім у вигляді пташок вони спускалися на землю, щоб увійти в лоно жінки з цього роду [7, с. 400].

У багатьох народів існують повір'я про те, що душі померлих вселяються у птахів. На Поліссі відома легенда про те, що ходячий мрець дістав рукою із рота людини, яка спала, душу – білу блискучу пташку [1, с. 368], [6, с. 100].

Спираючись на багаторічні дослідження, сучасники можуть простежити символічний зв'язок понять «безсмертя – душа – птах – хрест».

На рушниковому полотні поширеними є хрестоподібні знаки. А. Голан висловлює думку, що хрест – це ідеограма сонця, яке проходить по небу протягом дня, а за іншою версією, графічне відображення хреста походить від схематичного зображення птаха, що летить [6, с. 100].

Знак хреста є також найпростішою первісною подобою Дерева життя. Дерев'яний хрест на могилі зливається з мотивом Дерева на могилі, який є одним з найпоширеніших у поховальних обрядах. Часто можна зустріти хрести, декоровані мотивом дерева або квітковими елементами.

Дерево, хрест виступали як зв'язок із потойбіччям, були засобом досягнення «іншого світу», переправи душ померлих. Птахи, як зазначалося вище, були також наділені властивістю переносити душі, тобто володіти функціями дії, руху, зв'язку, комунікації.

Птахів наші предки приносили в жертву. Півень вважався найбільш жертвним птахом. Богині Ладі офірували білого півня. У праці В. Войновича «Українська міфологія» зазначено, що за повідомленнями Лева Диякона, воїни Святослава після поховання загиблих занурювали у хвилі Дунаю живих півнів. Приносили їх у жертву на острові Хортиця [4, с. 411].

Б. Рибаків відзначає, що обрядовою їжею на свято Кузьми і Дем'яна (Кузьминки) були каша і кури. Кузьминки інколи називають «курячим святом», «курячими іменинами» [11, с. 392].

Кури і півні є жертвовою їжею в календарній та родинній обрядовості українців (залишки колись стійкого звичаю дійшли дотепер). На весіллі півень символізує чоловічу силу, плідність, майбутній добробут. Півня дарують священникові, шлюбній парі. Невістка, переступаючи поріг чоловікової хати, кидає під піч у подарунок новому Домовику півня або курку [15, с. 304]. Півень як жертва виступає в казці про Котика і Півника. Героя Півня зустрічаємо в інших українських народних казках.

У замовляннях півень ніколи не зображується як домашній птах. Вказується його головна функція – виразно магічна, зазначає М. Новикова. «Півень замовлянь – вартовий «правильного», космічного, а не хаотичного часу (отже і світобудови). Недаремно хтонічний антисвіт хвороб і вроків описується як світ, «де півні не співають», часової впорядкованості в ньому нема» [13, с. 223]. «Півень «піє» час: визначає межі нічного, «дійового» часу доби – від опівночі до ранкової зорі. Звідси походять і кольорові атрибути півня: чорний – нічний, опівнічний; сірий – досвітній; червоний – ранкової зорі; білий – сонячного саява» [13, с. 223].

У Китаї зображали червоного півня на стіні будинку як захисника під час пожежі. В Росії «червоний півень» – евфемізм поняття «пожежа». Птахи є частиною сюжету Дерева Життя на рушниках. О. Фисун зазначає: «Через них божественна Сила низпосилається в Дерево або в його стовбур, щоб помножити Світотворчі Потуги – розсіяти Світлодію по всіх закутках Безміру Космічного» [14, с. 37]. До давніх мотивів можемо віднести Світотворчу істоту – двоголового птаха – Андрогіна, з якого стелиться квітування, а навколо гуртуються птахи і стережуть Першотворця. О. Фисун, досліджуючи орнітоморфні мотиви на рушниках, вказує, що «двоголові орли – не ремінісценції, тим більше не стилізування герба Російської імперії, а безстатева космотворча істота Андрогін, власне астральна двоєдина сила, з якої витікають світлозароджуючі імпульси» [14, с. 37]. Двоголових орлів зустрічаємо на Крелевецьких рушниках. Б. Рибаків зазначає, що такі птахи ніби плывуть у різні боки «можуть бути пов'язані з уявленнями

про підземне море, по якому нічне сонце пливе на птахах з заходу на схід. Інколи така пташка може свідчити про зимову сонячну фазу» [11, с. 516].

Саме такий міфологічний, священний птах зображений на полотняному рушнику. На сакральному предметі, яким був рушник, могли бути зображені лише ті речі, предмети, знаки, які також мали сакральне значення. Птахи були наділені саме такими магічними якостями. Зараз важко сказати, який саме птах був зображений на старому ритуальному рушнику. Це була перната істота взагалі, яка наділялась певними функціями. У той час, коли рушник перестав бути сакральним предметом, не був задіяний як священна річ у ритуалі, відбувається десакралізація образу птаха (як і багатьох інших зображень).

Коли зображення на рушнику почали втрачати сакрально-символічні якості, тоді вони почали набувати якостей художньо-естетичних, тобто почали перетворюватися на декор, на прикрасу. І саме тоді відбувається на рушниковому полотні диференціація за видами. І вже пізніше, відтворюючи птахів на рушниках, майстрині змінювали первісне зображення, надаючи йому вигляду конкретних, реальних птахів. Відбувається здрібнення образу [12, с. 255]. С. Китова зауважує, що можна «відзначити логічну вивіреність ритуальної пози сидіння птахів-тотемів, реально – сакральна сутність якої розшифровується фольклором» [7, с. 3–11]. Таку «розшифровку» слід здійснювати дуже обережно, якщо її взагалі можна зробити, через ту обставину, що ми не можемо точно встановити часу десакралізації полотна і відповідно десакралізації зображень на ньому [7, с. 3–13].

Світове дерево має горизонтальну структуру, яка включає дерево і об'єкти по обидві сторони від нього. Якщо вертикальна структура пов'язана зі «сферою міфологічного і космологічного», то горизонтальна структура співвідноситься з ритуалом і його учасниками [9, с. 401].

У центральній частині завжди знаходився об'єкт ритуалу або його образ (наприклад, жертвна тварина, в окремих випадках – людина), по обидва боки учасники ритуалу. Ритуал трактується як прагматична реалізація міфу, проекція «міфологічного» у сферу «ритуального» [9, с. 401].

Для міфопоетичної епохи Дерево виступає як опосередкована ланка між всесвітом (макрокосмом) і людиною (мікрокосмом) і є місцем їх перетину [9, с. 405].

Для слов'янської традиційної культури, отже, типовим є уявлення, що птахи – втілення духів предків, що прилітають, і душі померлого, що відлітає, а також віщують наближення смерті. З великою мірою ймовірності можна припустити, що обидві ці функції – птах-душа і птах-віщун – є генетично спорідненими. Символічні функції птаха – анімістична й віщування – зіставляються і в тому, що вони приписуються у слов'янській культурі багатьом видам птахів, хоч в іншому ці птахи мають зовсім різну, чітку персоніфіковану характеристику. Міфологема про «птаху-віщунку смерті» зафіксована також в українській дитячій грі, відомій під назвами «Крук», «Ворона», «Шуляк», «В яструба» (гра відома і за межами слов'янського світу), про яку писали ще О. Потебня та М. Сумцов. Обидва вчені, незалежно один від одного досліджуючи різні варіанти гри, одноставні в думці, що символічний мотив «заливання дітям очей [кропом] символізує смерть», або копання ями «може бути символічним вираженням похоронів».

Поряд з цим, птахи можуть виступати вісниками й інших знань про майбутнє, наприклад, імовірного весілля, народження дитини, гостей, хворобу, нещастя тощо.

Ще однією міфологічною пташиною функцією, пов'язаною з душами предків, є принесення дітей: птах приносить дітей з місця, де ці душі очікують на народження, інколи воно називається вирієм або раєм. У слов'янській традиції ця роль приписується різним птахами – лелеці, сороці, яструбові, сові, лебедеві, зозулі, чайці, вороні, журавлю, гусці, шуліці.

Серед птахів, що приносять дітей, також зустрічаються такі, міфологічні функції яких в іншому, поза функцією принесенням дітей, різні і навіть контраверсивні: лелека і лебідь в тих самих традиціях позиціонуються як «божі», «святі» птахи, а яструб, ворона як нечисті й лиховісні.

В контексті даної проблематики М. Варій підкреслює, що культурологічні феномени, мова, традиції, звичаї, обряди, без сумніву, є специфічним психічним, яке належить до ментально-психічної підсистеми соціальної психіки нації. Традиції мають гли-

бокий психологічний підтекст. Вони є тим психічним, яке, періодично відтворюючись, породжує додаткову психоенергію, що заново вливається в соціальну психіку етносу [2, с. 257].

Аналізуючи окремі мотиви навколо Дерева – вазону на рушниках, Ю. Мельничук зазначає, що «власне вони демонструють собою загальну життєву силу, яка наповнює собою все. Це певний вид світлоносного ефіру, що дає всьому життя. Без нього це життя ніколи б не виникло. З ефіру постають чотири формотворчі стихії – вогонь, повітря, вода і земля. Їх символи (трикутники, ромби, квадрати, хвильки тощо), багаторазово повторюючись, заповнюють площини фігур на полтавських, київських рушниках» [8, с. 152].

Таким чином, образ птаха втілював народне уявлення про смерть і народження, птах пов'язувався з уявленнями про життя і перевтілення душі. Образ птаха як ментально-психічна установка проявляється у передбачуваній, наперед визначеній спрямованості соціальної психіки нації на певний спосіб реакції й взаємодії як з членами нації, так і зовнішнім світом. Ментально-психічне в обряді і звичаї діє як психоенергія, в якій закодована відповідна інформація. Саме ця психоенергія взаємодіє з психоенергією сучасного різного психічного. В результаті ми отримуємо те, що називаємо автоматизмами, або неусвідомлюваними потягами поведінки [3, с. 88].

Нація породжує ментально-психічне впродовж довгого історико-культурного буття, і воно вбирає в себе соціально-національний досвід у вигляді розумових і чуттєвих образів, як трансформація у відповідну енергію [2, с. 257].

Таким чином, аналіз орнітоморфних мотивів на рушниках центральних районів України дозволяє зробити певні висновки:

– образ душі-птахи є вельми архаїчним, а може навіть одним з найархаїчніших міфологічних уявлень, що презентує ментально-психічне нації, через яке проявляється закладений досвід предків. У ментально-психічному вміщується унікальний досвід самоорганізації соціального буття українського народу, його неповторне бачення й витлумачення світу, а також стиснутий, згорнутий ландшафтно-кліматичний простір розвитку та духовності;

– зображення птахів, що є поширеними на обрядових предметах не лише слов'ян, але й інших народів світу, мають тісний зв'язок із міфом;

- окремі птахи вважалися священними і такими, що володіють надприродними силами;
- птахи були також наділені властивістю переносити душі, тобто володіти функціями дії, руху, зв'язку, комунікації;
- пташина символіка типова для обрядів, які організовують перехід душі в іншу форму існування;
- птаха-душа в слов'янських віруваннях мандрує у потойбіччя, туди, де перебувають душі померлих;
- коли зображення на рушнику почали втрачати сакрально-символічні якості, тоді вони почали набувати якостей художньо-естетичних, тобто почали перетворюватися на декор, на прикрасу;
- ментально-психічне українського народу протягом довгого історико-культурного буття вбирає в себе соціально-національний досвід у вигляді розумових і чуттєвих образів, які трансформуються у відповідну психоенергію.

Перспективи подальшої роботи ми бачимо у визначенні особливостей космогонічно-символічного образу як продукту міфологічної творчості та важливої складової соціальної психіки українського народу. Доцільно здійснити психологічний аналіз зображення птахів на рушниках Волині, Поділля, західних регіонів України. Важливо прослідкувати генетичний зв'язок українського народного рушника з дохристиянською релігійною системою і обрядовістю, що відображено у ментально-психічному.

---

1. Булашев Г. Український народ в своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К.: Довіра, 1992. – 415 с.

2. Варій М.Й. Загальна психологія: підр. [для студ. вищ. навч. закл.] / М.Й. Варій. – [3-тє вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 1007 с.

3. Варій М.Й. Соціальна психіка нації: монографія / М.Й. Варій. – Львів: СПОЛОМ, 2002. – 184 с.

4. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.

5. Волчок Б.Я. Протоиндийские божества / Б.Я. Волчок // Сообщения об исследовании протоиндийских текстов. Ч. 2. – М., 1972. – 215 с.

6. Голан А. Миф и символ / А. Голан. – Иерусалим: Тарбут; М.: Русслит, 1994. – 375 с.

7. Китова С. Образ птаха у вишивці та фольклорі середнього Подніпров'я / С. Китова // Народна творчість та етнографи. – 1994. – № 2. – С. 3–11.

8. Мельничук Ю. Дерево життя у вишивках / Ю. Мельничук // Артанія. – 1998. – № 4. – С. 51–52.
9. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. / гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – Т. 1. – 671 с. – Т. 2. – 719 с.
10. Плачинда С. Словник довньоукраїнської міфології / С. Плачинда. – К.: Український письменник, 1993. – 63 с.
11. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А.Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 608 с.
12. Селівачов М.Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / М.Р. Селівачов. – К.: Редакція вісника «АНТ»; Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – XVI. – 400 с.
13. Українські замовляння / упоряд. М.Н. Москаленко; авт. передм. М.О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – 309 с.
14. Фисун О. Космогонія українських рушників / О. Фисун // Артанія. – 1998. – № 4. – С. 35–39.
15. 100 найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак; під ред. О. Таланчук. – К.: Орфей, 2002. – 448 с.

Андрушко Л.М. Орнитоморфные представления о душе у восточных славян (на примере орнаментальных мотивов украинских народных рушников кон. XIX – нач. XX в.).

В статье на основе орнаментальных мотивов народных рушников кон. XIX – нач. XX в. центральных районов Украины, фольклорных данных в контексте мифологической системы восточных славян рассмотрены орнитоморфные представления наших предков о душе.

Ключевые слова: душа, духовная культура, птица, рушник, орнитоморфные мотивы, ментально-психическое, декор, орнамент.

Andrushko L.M. Ornithomorphous Ideas of Eastern Slavs' about the Soul (on the Example of Ukrainian Folk Embroidered Towels Ornamental Motifs end of XIX – beginning of XX c.).

In the article on the basis of the analysis of the ornamental motifs of the folk embroidered towels of the central regions of Ukraine at the end of the XIX – beginning of the XX centuries and folk data in the context of mythological system of Eastern Slavs through the prism of mental and psychological, social psyche the author views ornithomorphous conception of our ancestors about the soul.

Key words: soul, inner culture, bird, embroidered towel, ornithomorphous motifs, mental and psychological, decor, ornament.

Стаття надійшла 19 квітня 2012 року